УДК 821.512.145

Л.И. Минһаҗева

РОБЕРТ МИҢНУЛЛИННЫҢ БАЛАЛАР ӨЧЕН ИҖАТЫ: ФОЛЬКЛОРДАН ПРОФЕССИОНАЛЬ ПОЭЗИЯГӘ ЮЛ

Статья посвящена творчеству народного поэта Р. Миннуллина, который в этом году отмечает свое 70-летие. Его поэзия занимает особое место в современной татарской детской литературе, для нее характерны морально-этические, социально-философские поиски, интегрирующие ее в литературный дискурс, сформированный татарской творческой интеллигенцией второй половины прошлого века.

Ключевые слова: татарская литература, детская поэзия, фольклор, Роберт Миннуллин, стихи, талант, поэтическая школа.

Егерменче гасыр татар балалар әдәбиятының шигърият өлкәсендә ирешкән байтак уңышлары, мәгълүм ки, балалар фольклоры жанрларын шәхси иҗатта уңышлы файдалану нәтиҗәсендә булды. Нәкъ менә шул нигездә профессиональ балалар әдәбияты үз юлын, үз тавышын, үз темаларын, тасвирлау телен булдырды дип әйтергә нигез зур.

А. Твардовский үзенең бер язмасында, «Без балалар әдәбияты, балалар шигърияте дип әйткән өлкә безгә сабый чактан ук таныш. Шигъриятне без иң беренче әниләребезнең бишек җырларыннан ук ишетәбез», дип язды [Твардовский, с. 605]. Күренә ки, күренекле рус шагыйре балалар шигърияте, балалар әдәбияты дип фольклорны атый һәм аларны аерылгысыз бербөтен итеп дәлилли.

Димәк, алда әйтелгәннәрдән чыгып, түбәндәге нәтиҗәне ясарга мөмкин: үткән дәверләрдә үк бала тәрбияләү проблемасы, аны әхлаклы, тәрбияле итеп үстерү әти-әниләрнең, милләтнең һәм җәмгыятьнең игътибар үзәгендә булган. Балалар фольклоры һәм балалар әдәбияты – бер үк системаның ике өлеше, балаларга хас үзенчәлеккә ия сүз сәнгатенең төре.

Инде әлеге берлекне, хакыйкатьне тулаем аңлап иҗат итүче талантлы балалар шагыйре Роберт Миңнуллин иҗатына күчик. Аның балалар өчен поэзиясендә фольклор белән аваздашлык игътибарны аеруча җәлеп итә.

Мәгълүм, һәрбер тарихи чорда татар шагыйрьләре фольклорның әһәмиятен аңлап, аны нигез итеп иҗат иттеләр. Мисал өчен, бишек җырларын алыйк. Дәрдемәнднең «Бәллү», Г. Тукайның «Бишек җыруы», М. Җәлилнең «Бишек җыры», «Бишек янында», «Кызыма», Ә. Ерикәйнең «Йокла, балам», М. Мазуновның «Энесенә ул апа», Р. Вәлиевнең «Йокла, энем», А. Хәлимнең «Бишек җыры», Р. Вәлиеваның «Бишек җыры», Ф. Зыятдинованың «Бердәнберем син минем», Э. Шәрифуллинаның «Син минем нәнием» кебек шигырьләре фольклорга таянып иҗат итүнең иң матур үрнәкләре саналырга

хаклы. Әлеге исемлектә, һичшиксез, Р. Миңнуллин исемен атау да хакыйкатькә хилафлык булмас. «Вакытында йокларга ятмаган, йокларга яратмаган кайбер шаянрак малайларга махсус язылган бишек җыры» дип аталган шигырендә, халык авыз иҗаты үрнәкләреннән файдаланып, Р. Миңнуллин да төп хисфикерен миллилеккә юнәлтә. Халык иҗат иткән бишек җырларына, нигездә, традицион кошкорт, хайван образлары килеп керсә, биредә төп герой – бабай образы кулланылган:

Әлли-бәлли бәү,
Минем улым инде дәү!
Йом инде, йом күзеңне,
Тыңла инде сүземне!
Тыңламасаң, бабайлар
Алып китәр үзеңне!

«Әлли-бәлли бәү» авазларын кабатлау нәтиҗәсендә сүзҗөмләләр төзелә, алар бишек җырларында традицион кушымта – «уртак урыннар» – ономатоплардан һәм традицион мотивлардан тора. Беренче карашка гади генә күренгән бишек җырында фәлсәфи эчтәлек тә бар: Р. Миңнуллин шигырьнең һәр юлын, бүген ул тәрбияләгән баланың иртәгә җәмгыятьнең бер вәкиле булачагын аңлап яза, эшнәтиҗә бәйләнешен бирә («Тыңламасаң, бабайлар Алып китәр үзеңне!»), шигырьне халыкчан рух белән баета, җылылык өсти һәм болар барысы да бөтенлекне тәшкил итеп, бишек җырының уңышын билгели.

Гадәти бишек җырларыннан байтак дәрәҗәдә аерылып торган, «ДТ-75 тракторының улына җырлаган бишек җыры» шигырендә дә эти-әниләрнең шәхси хич-кичерешләренә, хыялларына, бала белән бәйле өметләренә зур урын бирелә. Мәгълүм ки, нигездә бишек җырлары олылар тарафыннан сабый бала өчен иҗат ителә һәм башкарыла (нәкъ шушы вакытта сабыйда «балалар сөйләменең башлангычы» һәм үзенчәлекле «аралашу чаралары» барлыкка килә), традицион бишек җырларында бары тик бер генә адресат бар, ул – бала. Р. Миңнуллин очрагында исә бишек җырының адресаты – ДТ-75 тракторының улы. Әсәр уенчыл характерда, шуңа күрә биредә укучы баланың уенга кушылып китү һәм фантазиясен үстерү мөмкинлеге зур. Сүз сәнгатенең иң башлангыч чорында бу алым аның өчен уен, мәтәлчек ату, кул болгау һәм чәбәкләү белән бер үк күренеш кебек. Биредә сүзләр мәгънәсенең асылын тапканчы ук бала авазлар, шигырькүренеш белән таныша:

Йокла, улым, матурым,
Ят, ял итсен моторың,
Бәләкәч тракторым!
Тыр-тыр-пытыр-тыр-тырым,
Пытыр-пытыр-тыр-тырым,
Йокла инде, күз нурым!
Тыр-р-р-р-р-р...
Тыр-р-р-р-р-р-р...

Күренә ки, беренчедән, биредә җансыз предмет – трактор җанландырылып бирелә һәм фикер юмор белән сугарыла. Җыр балалар тормышына якын процесста – уенчык белән уйнау барышында бала исеменнән җырлана, димәк, бала һәм уенчык, өлкәннәр һәм бала тормышы нык

кына якынайтылган. Җансыз предметның җансыз предметка мөрәҗәгате, бу очракта үзгә бер трансформация тибын тудыра. Шуның белән бергә, фольклордан килгәнчә, ономатоплар (аваз охшашлыклары) биредә үзгә бер функция үти, аерым юлларда «р», «к», «т», «м», «п» авазларының еш кабатлануы бишек җырларын тел көрмәкләндергечләргә якын итә, авазларга игътибарны юнәлтә һәм аны дөрес үзләштерү мөмкинлекләрен ача.

Бала тормышында авазларга мөнәсәбәт исә гаять әһәмиятле. Алдарак ассызыклап үтелгәнчә, сүзләрнең мәгънәсен һәм дөрес әйтелешен аңлаганчы, башлангычта әле сабый авазлар дөньясына килеп керә. Автор эмоциональ яктан авазларның әйтелешенә, авазларның яраклашуына, ритм таләбенә буйсынуына, ягъни, шигъри телнең нигезенә игътибарын юнәлтә. Бала өчен үсешнең башлангыч чорында ритм (шигырь) телне өйрәнү ысулы булып тора, бала иң гади булган сузык һәм тартык авазларны туры китереп куллана башлый. Башлап әйтелгән «ән-нә», «әт-тә», «мәм-мәм», «бү-бү» кебек сүзләр, күренә ки, авазлар симметриясенә нигезләнә. Димәк, сабыйның үзендә үк бик кечкенәдән «шигъри» башлангыч ята.

Инде расланганча, балаларның күңел дөньясын, холкын, психологиясен тәрбияләүдә уен формасындагы жанрларның әһәмияте бик зур. Аларның үзенчәлекле төзелешенә игътибар итеп, үз вакытында Р. Кукушкин да: «Бала багу такмакларының ике төп үзлеге күзгә ташлана, беренчедән, алардагы ритмның җиңеллеге һәм билгеле бер хәрәкәт формасына буйсындырылуы; икенчедән, эчтәлекләре белән дә – уйнау-шаяруга, баланың күңелен ачуга юнәлдерелгән булулары», – дип язган иде [Кукушкин, б. 9]. Ягъни, юаткычлар (кузгаткычлар) баланы физик яктан чыныктыру өчен, өлкәннәр тарафыннан төрле күнегүләр һәм хәрәкәтләр ясаткан-да кулланылса, мавыктыргычлар исә бала үсә төшкәч файдаланыла торган жанр. Бу җөмләдән, Р. Миңнуллинның гади юморга нигезләнгән «Күңелле тәнәфес» шигыре милли поэтикага һәм, фольклор кебек үк, зур тәрбияви көчкә ия:

Чылтырый кыңгырау
Дәрестән чыгарга.
Кыңгырау – тәнәфес
Яратучыларга!
Басыйк та бергәрәк,
Тән языйк бергәләп:
Бер, ике, өч...
Көчәйсен безнең көч!
Тик тормау – безнең эш.
Яшәсен күңелле
Тәнәфес!

Фантазиягә, образлы фикергә бай һәм шаян рухта язылган шигырьнең максаты баланы шат, көләч һәм сәламәт итеп тәрбияләүгә юнәлдерелгән, димәк, балалар фольклорына хас төп билгеләр әлеге шигырьнең дә үзәгенә куелган. Мәгълүм ки, балалар шигърияте өчен интонация – ул чынбарлык [Жинкин, с. 36], ягъни хис биредә беренчел вазифаны уйный һәм иҗат процессы күпмедер дәрәҗәдә шигырьне укучы

бала өчен «уен төзү»гә буйсындырыла [Путилова, с. 20].

Шуңа күрә балалар шигыренең әдәби эшләнеше тыныч, салмак һәм әкрен интонациядә була алмый. Ул, беренче чиратта, шатлык, куаныч, шаккату, кызыксыну кебек хис-кичерешләр уятуга йөз тотып языла. Мондый алым эндәшләр һәм сорау-җавап формасында язылган лирик әсәрләргә аеруча хас. Аларда сюжет сызыгы уйланылган, билегеле бер мәгълүмат җиткерү максаты белән язылуы – аның халык авыз иҗаты һәм балалар шигърияте кануннарын белүе белән бәйләнә.

Р. Миңнуллин әсәрләрендә фольклор элементлары төптән уйлап, уңышлы кулланыла. Ул еш кына халык иҗатын шаяртуга нигезләп үзгәртә һәм бу үзгәрешләр укучы өчен кызыклы булып чыга:

Яңгыр, яу, яңгыр, яу,
Иләкләп, чиләкләп,
Пәрәмәчләп, коймаклап.
Арышларның башагы
Ач булмасын, тук булсын,
Сыерларның сөтләре
Аз булмасын, күп булсын!
[Балалар фольклоры, б. 34]

Күренә ки, фольклор әсәрләре җанлы, ритмлы. Бу уңайдан, Р. Миңнуллиннан үрнәк итеп «Яңгыркаем, яу, яу!» шигырен китерергә мөмкин. Биредә ул фольклорның уенлы җырлары образын файдаланып, үз җырын тудыра. «Яңгыр» сүзен иркәләп, яратып «яңгыркаем» дип куллану, иҗатның башлангычыннан ук халык иҗатын үзенә өлге иткән шагыйрьнең кече күңелле мөгаллим булуын да ассызыклый кебек:

Яңгыркаем, яу, яу!
Әйбәт түгел яумау!
Кырлар шундый коры –
Яу шуларга туры!
Явасың бит бик сирәк,
Ә кырга яңгыр кирәк!
Әй лә, әй, болыт бабай,
Яңгырны яудыр тизрәк! –
Безгә ипекәй кирәк!

Әлеге шигырь, күренә ки, халык авыз иҗатыннан, эндәшләргә якын. Мондый такмакларның бик борынгыдан килүен «... аларның төбендә Җир, Су, Күк кебек көчләрнең кодрәтенә ышану ятканлыгын һәм, билгеле, игенчелек белән бәйле булуларын күрергә мөмкин» [Кукушкин, б. 13].

Н. Думавиның «Авыл балаларының яңгыр теләве», М. Җәлилнең «Тилгән», Х. Халиковның «Ятим тургай», Ә. Фәйзинең «Бал корты», Б. Рәхмәтнең «Яңгыр тели», Ш. Маннурның «Кояш, чык, чык, чык!», Ә. Бикчәнтәеваның «Бәтиләр», Ш. Галиевнең «Язгы әкият», Р. Миңнуллинның «Кайтыгыз, кошкайлар!», «Яңгыр җыры» , «Җил авырган бит әле», Р. Вәлиеваның «Яңгыр, яу!» кебек шигырьләре эндәшләрнең кызыклы, тапкыр, уенчыл сыйфатларын файдаланып иҗат ителгәннәр. Димәк, балалар поэзиясе формалашуыннан башлап бүгенге көнгә кадәр, әлеге жанр шулай ук, шагыйрьләрнең игътибарын җәлеп итеп килә.

Яшел җилләр,
Зәңгәр җилләр,
Гел исегез,
Тынмагыз!
Җырлагыз сез!
Без дә сезнең

Җырыгызны тыңларбыз!
Кушылып та җырларбыз!
(«Җиңел җилләр,
җитез җилләр...»).

Р. Миңнуллинның «Җиңел җилләр, җитез җилләр...» шигырендә дә, эндәшләргә хас бер үк сүзнең берничә тапкыр янәшә кабатлануы отышлы. Мондый алым нәниләргә әсәрнең эчтәлеген тиз аңларга, ятларга, яңа сүзләрне җиңелрәк үзләштерергә һәм зиһенне арттырырга ярдәм итә.

Эндәшләргә хас сыйфатлар сабыйларның төрле кошкортларга, бөҗәкләргә, җәнлекләргә мөрәҗәгатендә дә чагылыш таба. Мондый әсәрләр балаларга яңа төшенчә бирү ягыннан әһәмиятле. Чөнки аерым такмакларда теге яки бу җан иясенә хас сыйфатлар күрсәтелә, һәм бу – баланың акыл үсешенә, әлбәттә, тәэсир итми калмый:

И песнәгем, белеп торам,
Күреп торам – туңгансың.
Соң син бит безнең балконга
Җылы эзләп кунгансың.
Йоннарыңны кабарткансың,
Калтырыйсың – күр инде.
Җылыда җырлавы рәхәт –
Әйдә, безгә кер инде!
(«Песнәк белән сөйләшү»).

Мәгълүм ки, балаларның шигъри дөньясы ул – җанлы һәм җансыз табигать тасвиры (тавышы), әти-әни, туганнар яшәеше һәм балалар уены. Шунлыктан, мәктәпкәчә һәм кече яшьтәге мәктәп балалары өчен шигърияттә төрле «тавышлар» куллану гадәти хәл: җәнлекләр, хайваннар тавышын чыгару, кошлар чыркылдавын, бөҗәкләр безелдәвен, ата казның ысылдавын яки алар булып сөйләшүне тасвирлау һ.б. Балалар фольклорыннан иярмешләргә хас мондый шигырьләрдә теге яки бу җан иясенә хас тормышчан сыйфатлар күрсәтелә. Күп очракта алар сюжетка юнәлеш биреп кенә калмыйча, баланың акыл үсешенә дә тәэсир итә. Мисал өчен, Р. Миңнуллинның «Чебеннәр, черкиләр», «Акбай, Актүш, Актырнак», «Ата каз», «Тамчы, тамчы», «Һәркайсының үз моңы», «Мырык-мырык», «Чебиләр» шигырьләрен китерергә мөмкин:

Беззз-беззз килгән булалар,
Беззз-беззз көлгән булалар,
Безелдәгән булалар,
«Без! Без!» – дигән булалар.
Бар белгәннәре «Без! Без!
Безгә! Безне! Безме? Без!»
Мактанчыклар! Әйтерсең лә,
Без: «Без! Без!» – ди белмибез
(«Чебеннәр, черкиләр»).

«Чебеннәр, черкиләр» шигырен автор әлеге бөҗәкләр чыгарган авазларга нигезләнеп иҗат итә. Шаян рухта язылган лирик әсәр, бер яктан, «з» авазын артикуляцион яктан дөрес әйтергә өйрәтсә, икенче яктан, әсәрнең тәрбияви максаты да ачык.

«Чебиләр» шигырендәге гадәти күренеш-тасвирның да эстетик тәэсир итү көче зур:

Чи-чи килә чебиләр,
Чи-чи көлә чебиләр.
Чи-чи елый чебиләр,
Чи-чи җырлый чебиләр...
Алар бит «Чи-чи» дигән
Яңа җыр өйрәнәләр.

«Ч» авазының күп тапкырлар кабатлануы чебиләр челдәвенә иярүне күрсәтә. Нәтиҗәдә, кыска

гына шигырьдә шагыйрь, матур формада, чебиләрнең тормышчан образын һәм тулы бер манзара тудыруга ирешә. Бер үк авазларны кабатлау шигырьнең музыкаль яңгырашын, аһәңен дә тәэмин итә. Шигырьнең төзеклеге һәм алдарак саналган сыйфатлар исә аны иярмешләргә, балалар фольклорына якынайта.

Чебиләр сүзенең күп тапкырлар кабатлануы, бу очракта «текстта парадигматик планның тәртибен барлыкка китерүче фактор» буларак та бәяләнә ала [Лотман, с. 39].

Кояш көлә,
Гел көлә!
Кояш көлгәч,
Көн көлә!
Көн көлгәчтен,
Гөл көлә!
Гөл көлгәчтен,
Кем көлә?
Гөл көлгәчтен,
Мин көләм!
Кояш көлә,
Мин көлгәч!
Шуңа да мин
Гел көләч!
(«Көләч шигырь»).

Әйтергә кирәк, бернинди әдәби текстта да кабатлауларның саны балалар шигъриятендәге кебек күп очрамый. Югарыда без фонетик, морфологик, синтаксик катламнардагы кабатлаулардан мисаллар карап киткән идек. Бу кабатлаулар лирик әсәрдә икенчел рольне үти. «Көләч шигырь»дә исә кабатлаулар, чылбыр такмазалардагы кебек, сәбәп-нәтиҗә бәйләнешендә оеша һәм ритм хасил итүче механизм, ритмик-интонацион төзелеш хасил итүче кабатлаулар буларак күз алдына баса. Балалар шигъриятендә бер үк сүзне еш кабатлау поэзиянең кызыклы бер чарасына әверелә һәм гадәти тормыш-көнкүрешнең дә үзенчәлекле якларын ачып бирә. Мәсәлән, әлеге кыска гына шигырьдә «көлә» фигыле төрле формаларда унөч тапкыр кабатлана. Тамырдаш сүзләрне кабатлау – Р. Миңнуллин мөрәҗәгать итә торган алымнарың тагын берсе.

Балалар өчен шигырьләрне төзелеше ягыннан карасак, аерым кабатлауларның чиратлашуы – уен хасил итә:

Әти ипи
Үстерә,
Әни ипи
Пешерә.
Ә мин... мин ипи
Ашыйм.
Ә аннары
Ипине
Үзем үстерә башлыйм!
(«Игенчеләр гаиләсе»).

«Шигъри текстның уникальлеге (кабатланмавы) бары тик күпсанлы кабатлауларның кисешүе һәм чиратлашуы булганда гына мөмкин» [Лотман, с. 114]. Әлеге мисаллар Ю. Лотман фикеренең актуальлеген дәлилләп килә кебек.

Р. Миңнуллинның «Һәркайсының үз моңы» дип исемләнгән шигырендә дә табигать авазларын кабатлаулар иярмеш үзенчәлекләрен хәтерләтә:

Чут-чут, чут-чут, чут-чут итеп,
Чут итеп сайрый урман.
Безнең якның урманнары
Нәкъ шулай сайрый торган...

Бак-бак, бак-бак, бак-бак итеп
Сайрый белә сазлык та.
Му-му диеп җырлый абзар,
Беззз-безз дип – умарталык.
Кыт-кыт дип сайрый кетәклек...
Тыңлыйбыз хәйран калып.

Искиткеч минизоопарк – тулы бер картина күз алдына баса, лирик әсәр куңелле балалар уены, күпме шатлык чыганагы булып оешкан. Табигать тавышларын төрле вариацияләрдә куллану шагыйрьгә төп хисне – соклану, ярату, шатлык хисләрен тудырырга да ярдәм итә.

Шигырьнең тәэсир көче, эмоциональ бизәлеш аллитерация, кабатлаулар ярдәмендә дә көчәйтелә. Кошлар һәм хайваннарның тавышын белдергән ономатоплар, аваз ияртемнәре ярдәмендә исә бала кош-кортларны, бөҗәкләрне һәм, гомумән, дөньяны танып-белергә өйрәтә. Моңа өстәп, биредә баланың тирәлекне җанлы кабул итә белү сәләте дә үзәккә куелган. Мәгълүм ки, балалар табигатьне җанландырып, кешеләштереп күрү сәләтенә ия. Шуңа күрә сабыйлар тарафыннан ясалган рәсемнәрдә дә, еш кына, чынбарлык ничек бар шулай түгел, бәлки алар күзаллавынча, күп вакыт өлкәннәргә аңлашылып та бетмәгән формаларда тасвир ителә.

Р. Миңнуллин иҗатында хайваннарның төрле акустик характеристикаларын, тавыш символларын аңлатучы ономатоплар киң таралган. Мисал өчен, «Ата каз» шигыре:

Ата каз
Мине күрсә,
Янымда
Әгәр йөрсә:
– Тешлим сине,
Ыс-с-с! – ди. –
Тизрәк кереп
Пос-с-с! – ди.
Ә мин әйтәм:
– Посмыйм!
Мин бит синең
Дус-с-с! – дим.

Хайваннар һәм кош-корт тавышларына охшатып ясалган ономатоплар, гомумән, ономатопларның тавышлар рәте (системасы) шагыйрь иҗатында күптөрлелегә белән аерылып тора. Мондый шигъри тел табигатьне, әйләнә-тирәлекне сурәтләү һәм аларның характерларын күрсәтү өчен бик уңышлы.

Тамчы тамуны белдереп, кинәт була торган ономатоплар, шулай ук яшәешнең төрле якларын чагылдыра:

Тамчы, дисәң,
Тып та тып!
Булмый гына
Туктатып:
Тып та тып!
Тып та тып!
Булмый гына
Йоклатып:
Тып та тып!
Тып та тып!
(«Тамчы, таммачы!»).

Шигырьдә «тып та тып» ономатобы сюжет оештыручы башлангыч та булып тора. Мондый иярмешләр формальне эчтәлекле итүдә: образ тудыруда, уенчыл сюжет оештыруда һәм, ниһаять, эмоцияләр бирелешен тәэмин итүдә әһәмиятле:

Шыбыр-шыбыр
Шыбырдап,
Шыгыр-шыгыр

Шыгырдап
Сөйләшкән булыр идек,
Серләшкән булыр идек...
(«Тирәкләргә җил кирәк!»).

Балалар поэзиясенең тагын бер үзенчәлекле тавышны сурәтләү алымы – сүзләрне иҗекләргә бүлү, сүзләр белән уйнау. Р. Миңнуллин иҗатында да мондый алым, кушымчаларга бүлү поэтик сурәтнең берәмлеге булып, шигырьгә үзгә бер аһәң бирә, игътибарны тарта:

Иң яхшысы –
Күренмәү
Кро! ко!! дил!!!ның
Күзенә
(«Кро! ко!! дил!!!»).

яки,

Сыйланып
Туйгачтын,
Туйганын
Тойгачтын,
Җырлаган
Быт-был-дык: –
Тук бул-дык!
Тук бул-дык!
(«Бытбылдык»).

Текст эчендәге иҗекләргә бүленеш төрлечә бирелә. Беренче шигырьдә сүз белән уйнау бар. Икенчесендә исә, шигырьдә пауза һәм сызыкча белән иҗекне билгеләү һәм кабатлаулар лирик «мин» күзаллаган картинаны ассызыклый, иҗек ономатоплары – Быт-был-дык, Тук бул-дык – үзара бәйләнә, нәтиҗәдә Бытбылдык образы күзаллана. «Арбада барганда» шигырендә дә иҗекләргә бүлү сикәлтәле юлны күзалларга ярдәм итә:

Нин-$_{\text{ди}}$ юл $_{\text{бул}}$-ды $_{\text{соң}}$ бу?...
^{Сел}ке-^{тә} дә сел-$_{\text{ке}}$-тә,
С^{и} -кер-^{тә} дә $^{\text{си-}}$кер-^{тә}
^{һоп}-һоп...
(«Арбада барганда»).

Гомумән, балалар шигърияте дөньясы ул – җанлы һәм җансыз табигать, төрле тавышлар дөньясы. Мондый лексек берәмлекләрдән, аларның үзгәрешеннән, кабатлануыннан, җанландырылуыннан тыш бу өлкәне күз алдына китерү дә мөмкин түгел.

Р. Миңнуллин иҗатында иркен кулланылган тагын бер жанр – тел көрмәкләндергечләр.

Тел көрмәкләндергечләр жанры татар фольклорында да, башка күп халыклардагы кебек үк, билгеле бер функцияне башкара – сөйләүченең телен «бутый», гадәти сөйләмне үзгәртә, аны мәгънәви конструкциясенә каршы куя. Баланың артикуляциясен шомарта, чарлый, нәтиҗәдә туган телне дөрес үзләштерү мөмкинлеге туа. Мисал итеп, М. Шабаевның «Мич башында биш мәче», Р. Әхмәтҗанның «Көя күбәләге», Х. Халиковның «Төзәйткеч», «Каламы соң», «Остазның да остазы бар» шигырьләрен китерергә мөмкин. Мондый төр шигырьләр Р. Миңнуллин иҗатында да байтак. «Әкәмәт җанварлар», «Ширәматан», «Арбада барганда», «Дер-дер куян», «Серле кара маҗаралары» һәм башкалар. «Армас-талмас Барлас» шигырендә тел күнекмәсе бер үк иҗекләрнең бер-бер артлы янәшә сүзләрдә кабатлануына корылган:

Бер дә армас-талмас
Барлас,
Еламыйча калмас
Барлас,
Сер дә биреп тормас

Барлас,
Елаганнан гына
Армас!

«Ш» авазын уйнату, мисал өчен, «Колын» шигырендә чагылыш таба, һәрбер юл, нигездә, тәмамланган, бербөтен:

Кечкенә, тик атландырмый:
Тешли,
кешни,
тибешә!
Аңа әле тешләшсә дә,
Тибешсә дә килешә!

Биредә «ш» авазының еш кабатлануы үзенә бертөрле яңгыраш тудыра, ритмның хәрәкәтчәнлеген һәм үзгәрүчәнлеген ассызыклый. Ритм һәм интонациянең үзгәрүе исә шигырьне җанландыра, ә бу бертөрлелекне һәм төссезлекне яратмаган балаларның игътибарын үзенә тарта. Гомумән, тизәйткечләр авазларны дөрес, ачык итеп әйтүне генә күздә тотмый, бәлки, мисаллардан күренгәнчә, телнең яңгырашына баланың игътибарын җәлеп итә, сүз ритмын ишетергә, туган телнең эстетик нигезен үзләштерергә мөмкинлекләр ача.

Р. Миңнуллин, еш кына, бала өчен әйтелеше авыр булган «р», «к», «ч», «п», «ш» кебек авазларга игътибар итә.

Карак, карак!
Кара, карак!
Кара карак
Карарак.
Кар ак,
Кара кар ак.
(«Палиндром»).

«К»лар тулган бакчага» шигыре дә балалар өчен кызык, чөнки ул уенчыл характерда һәм файдалы. Ул «к» авазына игътибарны юнәлтү белән бергә, бакчада үскән яшелчәләр белән дә таныштыра:

Бу бакчага ни булган?
Бакча «К» белән тулган.
Карлыган һәм кәбестә,
Кишер, карбыз һәм кабак.
Крыжовник һәм кукуруз,
Кыяр, кавын, кузгалак.

Күренә ки, Р. Миңнуллин балалар фольклоры жанрлары моделе нигезендә үзенчәлекле шигырьләр иҗат итә. Мотивы, төзелеше, эчтәлеге ягыннан исә аңа белем һәм тәрбия шигърияте якын. «Балалар язучысы... яхшы тәрбияче яисә укытучы буларак, нинди генә тыңлаусыз булмасын, сабыйны начар гадәтләреннән арындыра алуына ихлас ышана», – дип яза рус балалар әдәбияты белгече И. Мотяшов [Миңнуллин, б. 192].

Әлеге фикерне турыдан-туры Р. Миңнуллин шигырьләренә карата да кулланырга мөмкин.

Р. Миңнуллинның фольклорга нигезләнеп язылган лирик әсәрләренең тагын бер үзенчәлеге – шигырьләрнең сюжетка корылуы һәм, инде әйтеп үтелгәнчә, сүзләрнең кабатланып килүе. Әлеге сыйфатлар, шигырьнең ритмик яктан камиллеген һәм музыкальлеген тәэмин итү белән бергә, күз алдында картина тууга да сәбәпче була:

Бигрәк
Сөзгәк
Үгезегез!
Үгезегез –
Төп-төз
Мөгез!
Куркасызмы

Ул үгездән
Сез үзегез?
(«Үгез»);

яки,

Черкине
Чабак
Тоткан,
Чабакны
Чуртан
Йоткан.
Чиләккә
Чумган
Чуртан –
Тотар
Идем дә...
Куркам!
(«Черки, чабак, чуртан һәм чиләк»).

Алдарак билгеләп үтелгәнчә, бала сөйләшергә өйрәнгәндә бер үк яңгырашлы сүзләр аша телен чарлый. Бала сөйләме формалашуында бу этапның әһәмиятен аңлаган шагыйрь, әлеге үзенчәлекне бик иркен рәвештә иҗатында файдалана. «Сөзгәк капка» – фикерне дәлилләү өчен мисал була ала. *Мөгез – үгез, поши – ошый, элеп куйды – көлеп куйды, кабарынды – агарынды* һ.б. сүзләр бер үк яңгырашлы булу белән бергә, рифмалар шаян, көлкеле шигъри образ да тудыралар:

Күркәләр
Кабарынды,
Сарыклар
Агарынды.
Капкага үскән
Мөгез.
Капкабыз хәзер –
Үгез.
Үгез түгел лә –
Поши.
Бу поши миңа
Ошый.

Тел көрмәкләндергечләр жанрына якын торган «Сигез песи», «Өркетмәгез!», «Черки, чабак, чуртан һәм чиләк», «Көнгерә», «Ташбака», «Тилгән» кебек шигырьләрендә дә балалар фольклорына хас үзенчәлекләрне куллану шигырьгә үзгә бер аһәң өсти:

Яшиләр, ди,
Сигез песи,
Сигезе дә –
Симез песи,
Сигезе дә –
Игез песи,
Буйлары да
Тигез песи,
Сигез песи...
(«Сигез песи»).

Күренә ки, халыкның педагогик ихтыяҗлары нигезендә туган тизәйткечләр традициясе Р. Миңнуллин иҗатында да дәвам иттерелә. Ул аның формасы белән бергә мәгънәсен дә саклый һәм күпсүзлелектән котылу өчен, еш кына, телнең эчке мөмкинлекләренә мөрәҗәгать итә.

Шагыйрьнең балаларның сөйләм телен баету, камилләштерү өчен сүз уйнатуга корылган шигырьләре, шулай ук, игътибарга лаек: «Яздык», «Хәрефләр буталганда», «Кысла», «Черкиләр җыры», «Портта булган хәл», «Мөгезборын белән озынборын», «Мичкә ягылган мичкә», «Аяк тая тайгакта» һ.б.:

Тая
Аяк,
Кая
Таяк?
Таяк кулда,
Көчсез
Ул да!
Бозы

Шома,
Тая
Шуңа,
Шуа
Шуңа.
Аяк,
Шума! ...
Йөрим
Шуңа
Дүрт
Аякта
ТАЙГАКТА!

Мәгълүм, балалар шигъриятендә тәэсирлелек һәм экспрессивлык аллитерация ярдәмендә тормышка ашырыла. Аллитерацияләнгән аваз – сурәтләү авазы да була ала. Мисалга, Р. Миңнуллинның «Антилопа» шигырендә антилопаның күп тапкырлар, рифмалаштырылган төрле вариантларда кабатлануы (андыйлопа, алмыйлопа, таптыйлопа, атлыйлопа, сантыйлопа, ятмыйлопа) аллитерацияләүче «а» һәм «лопа» аваз-сүзләрдә авыр һәм тиз әйтелешле (тизәйткеч) формада антилопа образын күз алдына бастыра, балаларның образлы фикерләвен, фантазиясен үстерергә ярдәм итә:

Чаба гына
Антилопа...
Африкада –
Андыйлопа.
Үзен тыя
Алмыйлопа,
Болыннарны
Таптыйлопа
(«Антилопа»).

Балалар фольклорында сөйләм авазларының «яшерен теле» дип аталган бер төре бар. Бу хикмәтле юнәлеш турында үз вакытында Г. Виноградов язып калдырган. 1926 елда дөнья күргән хезмәт «Детские тайные языки» дип атала [Виноградов, с. 87]. Бередә Г. Виноградов яшерен телләрнең барлыкка килү сәбәпләрен аңлатып үтү белән генә чикләнеп калмый, аларга кыскача тасвирлама һәм классификация дә бирә. Аның фикеренчә, балаларның яшерен теле «олыларның гомумкулланылышта булган сүзләреннән барлыкка килә һәм алар үзләренә ясалма иҗекләр өстиләр». Р. Миңнуллинның әлеге «Антилопа» шигыре дә нәкъ менә шул «яшерен тел» чараларын күз алдына бастыра һәм алар балалар фантазиясе ярдәмендә тудырылган яңа сүзләр булып хәтердә кала. Яки:

Авылыбызда өй саен,
Менә шундый зоопарк.
Зоопарктан ким түгел
Безнең дә абзарпарк.
(«Безнең авыл зоопаркы»).

Балалар шигъриятенә фонетик-лексик үзгәрүләр хас. Аларның иң танылганы – паронимнар. Китерелгән мисаллардан күренгәнчә, тел көрмәкләндергечләр өчен дә шагыйрь нәкъ менә аларны нигез иткән. Тагын бер мисал:

К<u>ө</u>рәк –
Т<u>е</u>рәк!
Көрәк
К<u>и</u>рәк!
К<u>ө</u>рәк
Биг<u>рәк</u>
Безгә
К<u>и</u>рәк!
(«Көрәк») һ.б.

Мондый, поэтик сөйләмне фразаларга яки өлешләргә,

сүзләргә бүлү поэзиядә гадәти күренеш һәм ул парцелляция дип атала. Сүзләрнең аерым бер шигъри юл булып килүе зурлар әдәбиятында интонацияне, сәнгатьлелекне ассызыклауга хезмәт итсә, Р. Миңнуллинда, һәр сүзне яки мәгънәви кисәкне аерып әйтү шигырьнең репрезентатив көчен күрсәтә, сәнгатьлелектән тыш, һәр аерым бирелгән юлсүз сурәтне, сыйфатны, эчтәлекне тирәнрәк ачуга ярдәм итә. Нәтиҗәдә, һәрбер лексик берәмлек – образ, чөнки еш кына бер юл – бер сүз, бер мәгънәле кисәк формасында тәкъдим ителә. Мондый «аерып күрсәтелгән сүзләр поэзиясе»нең (Р. Якобсон) нигезе исә фольклор жанрларына барып тоташа. В. Маяковскийның шигъри телен анализлаган Г. Винокур мондый күзаллауны һәм, еш кына, кинематографик образ тудыручы сүзләрне «изоляцияләнгән исемнәр» дип атый [Винокур, с. 78].

Р. Миңнуллин «Подъезддагы язулар» шигырендә фольклорның «күңел ачу» төренә караган үртәвечләр жанрын куллана:

Безнең йортның подъездына
Ни генә язылмаган,
Ничек кенә бозылмаган,
Ни генә сызылмаган
...Сүзләре нинди бит әле:
«Штирлиц»,
«Тарзан»,
«Фантомас».
«Булдылар монда кичә
Гөлнур + Халисә».
«Гөлназ + Мөхәммәт =
мәхәббәт».
И, Нургали, Нургали,
Башын, күзен боргалый.
... Аларның бабалары да,
Кереп дошман күзенә,
Исемнәрен язып кайткан
Рейхстагның үзенә!

Алымның максаты – балаларның кылган гамәленә сатира ярдәмендә җәза бирү. Бу максаттан автор, бик оста рәвештә, балалар фольклорыннан үртәвечләргә, халыкчан, гадәти тормышта бала тарафыннан яратып кулланылган сүзләргә мөрәҗәгать итеп, уйланырга, нәтиҗәләр ясарга чакыра. Лирик әсәрдә үртәвечләрнең кулланылуы – жанрның бүгенге көндә дә яшәп килүенә дәлил булып тора. «Шунысы мөһим, бу, беренче карашка юмористик шигырьне көлке тудыру өчен язылган дип бәяләү дөрес булмас, чөнки әсәрнең нигезендә тирән мәгънә ята. Соңгы строфада бабаларыбызның сугышта ил өчен көрәшүләре, Рейхстагта, җиңүче буларак, үз исемнәрен язулары һәм балаларның «батырлыгы» – йорт подъездын пычратып, төрле сүзләр язулары капма-каршы куела, нәтиҗәдә, ачы көлү, борчылу хисләре шигырьнең үзәген тәшкил итә» [Мингазова, с. 95].

Шулай итеп, образ тудыру һәм фикер җиткерү өчен шагыйрь тарафыннан балалар фольклорындагы төрле шигъри бизәкләр, алымнар файдаланыла. Автор реальлекне саклаган хәлдә, уен-шартлылык ярдәмендә җанлы сурәт формалаштыруга ирешә, шартлылык-фантазия чынбарлык белән үрелә. Халык авыз иҗатының мондый кызыклы, тапкыр, уенчыл сыйфатларын файдалану исә шагыйрь иҗатын югары баскычка күтәрә.

Әдәби иҗат үрнәкләрен һәм фольклор текстларын чагыштырып карау, бәяләү шагыйрьнең халыктан килгән образлар һәм сюжетларны ни дәрәҗәдә үзенчә сүрәтләвен күрергә мөмкинлек бирә. Фольклор текстларында билгеле бер рухны чагылдыру алгы планга чыга, авторның балалар өчен язылган лирик әсәрләрендә дә бар нәрсә дә аңлаешлы, ачык, бала кабул итә алырлык. Фольклор образларын шәхси иҗатта куллану Р. Миңнуллинга конкретлык, предметны тулы сурәтләп бирү мөмкинлеген ача, фикер тыңлаучыга төгәл җиткерелә.

Халык иҗатыннан сакланып калган образ, мотив һәм текстларны ул заман таләпләренә туры китереп, нәниләргә яраклаштырып эшкәртә. Заманча фикер йөртү, аерым вакыйгаларны яңа күзлектән чыгып бәяли белү исә халыкчанлык белән аваздашлыкка китерә.

Р. Миңнуллинның милли фольклорга игътибарының тагын бер төп сәбәбе – аның озын гомерле булуы, гадилеге, эстетик яктан югары баскычта торуы белән аңлатыла. Нәкъ менә шуңа күрә андагы поэтик детальне, образлар системасын, балалар психологиясен һәм яшь үзенчәлекләрен өйрәнүгә булган омтылыш һичкайчан үзенең актуальлеген югалтмый. Автор халык авыз иҗатына һәм классик әдәбиятка таянып, уңай традицияләрне өйрәнеп, үз иҗат үсеше өчен ышанычлы җирлек булдыра.

Шулай итеп, Р. Миңнуллинның иҗаты үзенең тамырлары белән фольклорның поэтик традицияләренә барып тоташа. Шигырьләрендә ул халык авыз иҗатының күпсанлы жанрларын оста кулланып, татар балалар әдәбиятына яңа сулыш өрә. Фольклорның уңышлы тәэсире нәтиҗәсендә аның иҗатында төрле жанрлар формалаша, алар яңа форма, эчтәлек белән баеый, балаларны киңкырлы итеп тәрбияләү өчен кирәкле үзенчәлекләргә ия була.

Р. Миңнуллин шигырьләрендәге әдәби система балалар фольклоры нигезен, балалар психологиясен һәм балалар шигыренең кануннарын белү җирлегендә формалаша. Халыкның рухи байлыгын лирик әсәрләрендә иркен файдаланып, шигырьләрен ритмлы, төгәл сүрәтләү чараларына көйләп, ул укучыларын милләтнең кадерле кыйммәтләренә, халыкның рухи байлыгына якынайта. Мәгълүм ли, аерым тикшеренүләр күрсәткәнчә, балалар поэзиясе үзе үк балалар фольклорыннан, борынгы мифлардан, ышану, гореф-гадәтләрдән үсеп чыккан өлкә.

Әдәбият

Балалар фольклоры / төз. Н. Исәнбәт. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 488 б.

Виноградов Г.С. Детские тайные языки // Сибирская живая старина. 1926. Вып. 6. С. 87–112.

Винокур Г.О. Маяковский – новатор стиха. М.: КомКнига, 2009. 152 с.

Жинкин Н.И. Механизм регулирования сегментарных и просодических композиций языка и речи // Poetics. Poetyka. Поэтика. Warshawa, 1961.

Кукушкин Р. Шигъри бишек. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. 112 б.

Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха: пособие для студентов. Л.: Просвещение, 1972. 272 с.

Мингазова Л. Предпосылки возникновения и роль фольклора в формировании и развитии татарской детской письменной литературы // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. 2011. № 2. С. 95–102.

Миңнуллин Р.М. Әсәрләр: җиде томда. Т. 4: Балалар өчен кечкенә әкиятләр, ирекле тәрҗемәләр, төрле язмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. 528 б.

Путилова Е.О. Поэзия 1920–1930-х годов детям. М., СПб., 1997. Т. 2. 248 с.

Твардовский А.Т. О поэзии Маршака. Собр. соч.: в 8 т. / под редакцией В.М. Жирмунского, И.С. Маршака и др. М.: Худ. литература, 1970. Т. 5. 703 с.

Минһаҗева Ләйлә Ихсан кызы,

филология фәннәре докторы, Казан (Идел буе) федераль университетының Лев Толстой исемендәге Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты татар әдәбияты кафедрасы профессоры